

David Gaunt – ANAOLUDA ŞİDDET KÜLTÜRÜNÜN ZİRVESİ

Posted on 29/06/2025

Belki de Anadolu'da ilk kez, taşralı elitleri merkezi bir devlet projesi için seferber etmek mümkün oldu. Ekonomik ve dini motiflerin birleşimi, yerel elitler ile siyasi yapıları arasındaki bağı derinleştirdi

Soykırımın arka planındaki nedenleri tespit etmeye çalışan akademisyenler, genellikle soykırımın gerçekleştiği topraklarda uzun bir şiddet geçmişinin hayati önemine işaret etmektedir. Bunun amacı Araştırma, kitlesel katliam veya soykırım riskinin önceden tahmin edilerek önlenmesinin mümkün olup olmadığını görmek içindir.

Göstergeler tarihsel olayların tanımlanmasında da kullanılabilir. Helen Fein, soykırım faillerinin genellikle daha önce toplu katliamlar gerçekleştirmiş ve hedef grubun yok edilmesini tamamlamak isteyen mükerrer suçlular olduğuna işaret etmektedir (Fein 1993). Barbara Harff, soykırım faillerinin ve kurbanlarının, etnik ve dinler arası şiddetin tekrarlanan örnekleri aracılığıyla toplu katliamlara ve tekrarlanan saldırılara 'alışmış' bir duruma getirildiğini göstermektedir (Harff 2003).

Burada, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Güneydoğu Anadolu'da artan Hıristiyan karşıtı şiddet olaylarını ve bunun yerli Asuri, Keldani ve Süryani Hıristiyanlara karşı işlenen soykırımla bağlantısını inceleyeceğim. Burası Osmanlı'nın son dönemlerinde kitlesel şiddete o kadar alışkın bir bölgeydi ki bir akademisyen burayı 'soykırım bölgesi' olarak adlandırmıştır (Levene 1998).

Osmanlı İmparatorluğu ve halefi Türkiye Cumhuriyeti, merkez ve çevre arasındaki

çözülemeyen gerilimle boğuşmuştur (Mardin 1973, 2006). Tarihsel olarak yarı özerk olan çok kültürlü sınır bölgelerini bütünleştirme çabaları çoğu zaman geri dönüşü olmayan şiddet olaylarına yol açmıştır. Merkezi hükümet çevreyi kontrol etmeye çalıştıkça daha fazla kan döküldü. Sultan'ın saray rejimleri ve hatta 1908 devriminden sonraki Jön Türk yönetimi, taşrayı kısa süreliğine atan ve yönettikleri topluluklara yabancı olan kişilerden oluşan düşük maaşlı bir bürokrasi ile yönetti. Yerel nüfus, ataerkil geniş ailelerden oluşan yüksek bir tabaka *olan ayanın* egemen olduğu farklılaşmamış bir tarımcı kitesinden oluşuyordu. Merkezi hükümetin temsilcileri, bölgeye varır varmaz yerel güçlü adamlarla işbirliğine bağımlı hale geldiler ve bu durum, *ayanın* istekleriyle uyumlu olmadıkça ya da *ayanın* lehine manipüle edilemedikçe, vilayetleri ulusal politikalara karşı neredeyse bağımsız hale getirdi. Bu durum yukarıdan aşağıya modernleşme sürecinin uzamasına ve hüsrana uğramasına neden oldu. Zaman içinde, Türkiye'nin sınır bölgelerinde bir şiddet kültürü veya şiddet toplumu olarak görülebilecek bir durum yarattı (Gerlach 2006; Speitkamp 2013). Hilmar Kaiser, Osmanlı belgelerine dayanarak, 1908 Jön Türk devriminden sonraki yıllarda Diyarbakır vilayetini Kürt aşiret kavgaları, Hıristiyanlara ve Ezidilere yönelik saldırılar ve etkisiz valilerle neredeyse tam bir Hobbesçu anarşi içinde olarak tanımlamaktadır. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında girmesine kadar ve hatta sonrasında da devam etmiştir (Kaiser 2014).

Şiddet kültürü içinde güç, aşağıdakileri gerçekleştirmek için kullanılan başlıca taktiklerden biridir sosyal, ekonomik ve siyasi meseleleri çözüme kavuşturur. Hukuk sisteminin işleyişini etkisiz hale getirir ve mağdurları savunma araçları geliştirmeye zorlar ve temkinli bir şüphe ortamı yaratır. Sayfo soykırımının dikkate değer bir yönü, Süryanilerin sadece Ermenilerin değil kendilerinin de hedef alındığını fark ettiklerinde direniş gösterme kapasiteleriydi. Şanslı durumlarına bağlı olarak öz savunma birlikleri oluşturular, barikatlar kurdular, silahlar buldular ve mühimmat yaptılar.

Zaman zaman büyük Kürt saldırılarını ve hatta düzenli ordunun kuşatmalarını püskürtmeyi başardılar. Azakh ve Ayn-Wardo köylerinde olduğu gibi, bu direniş nadiren Asurluların

zaferiyle sonuçlandı.

Asurlular üç aylık bir askeri harekâtın ardından Hakkari'den çıkarılmış ve orta büyüklükteki Hıristiyan kasabası Midyat bir hafta süren bir savaşın ardından ezilmişti. Ancak Osmanlılar onları yok etmeyi her zaman kolay başaramadı.

Soykırım, tanımı gereği, yetkililer tarafından aşağıdaki amaçlarla kışkırtılan uzun bir dizi katliam ve diğer kanlı faaliyetlerden oluşan bir suç eylemidir

Etnik, dini veya ırksal bir grubu ortadan kaldırmak veya yok etmek.

Soykırımın bir 'olay' olarak görülmesi gerekmez, aynı zamanda hedef nüfus aşırı derecede azalana kadar sürekli artan bir öldürme süreci olarak da görülebilir. Belirsiz bir başlangıcı olabilir, ancak son aşaması kesindir.

Bir hükümetin soykırım başlatmasının ve bir kurban grubu seçmesinin nedenleri çeşitlilik gösterir, ancak normalde bir tür ideolojik arka plana ve bunun çoğunluğun yararına gerekli bir adım olduğuna dair bir inanca sahiptir (Mann 2005). Hedef alınan nüfusun üyeleri, ister silahlı tutsaklar isterse de sadece barışçıl sakinler olsunlar, cinsiyetlerine veya yaşlarına bakılmaksızın öldürülürler. Kadınların ve çocukların ayırım gözetilmeksizin öldürülmesi, amacın tamamen ortadan kaldırmak olduğunun özellikle açık bir göstergesidir. Genellikle soykırımlardan önce, hedef alınan nüfusun tamamen ortadan kaldırılmasına ya da yok edilmesine yol açmayan spontane ya da daha az iyi organize edilmiş şiddet biçimlerine maruz kaldığı uzun bir dönem yaşanır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeniler, Süryaniler ve Rumlar Osmanlı rejimi tarafından başlatılan soykırımın hedefi oldular. Kolay hedeflerdi çünkü çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfustan dil ve din bakımından farklıydılar. Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı Büyük Güçlerin baskısı karşısında ayakta kalmaya çalıştıkça bu farklılıklar giderek daha görünür hale geldi. Özellikle Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ayırım, imparatorluğun varlığının son on yıllarında siyasallaştı. Kürtler ve

Arapların aksi yöndeki eylemlerine rağmen Müslümanlar toplumun bel kemiği olarak algılanırken, gayrimüslimlerin sadakat protestolarına rağmen imparatorluğun bekasına yönelik bir iç tehdit olduğu varsayılıyordu.

Soykırımın nedeni tam olarak araştırılmamıştır, ancak ana faktörlerin embriyonik Ermeni ve Kürt milliyetçiliği ile çarpışan yeni doğmuş milliyetçi Türk ideolojisi, popüler Müslüman aşırılık yanlıları ile *gavur* (kafir) olarak adlandırdıkları halklar arasında artan dini sürtüşmenin bir karışımı olduğu varsayılmaktadır, Gayrimüslimlerin açıkça kazandığı etnik ticari rekabet, gayrimüslimlere eşit vatandaşlık verilmesine yönelik başarısız anayasal reformlar, Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen Müslüman mültecileri yerleştirmek için akut maddi toprak ihtiyacı. Birinci Dünya Savaşı sırasında gayrimüslimlere karşı uygulanan soykırım, Anadolu'nun uzak vilayetlerini bir devlet modernleşme projesine zorla asimile etme sürecinin doruk noktası olarak görülebilir. Ve o dönemde, merkezi hükümetin algılanan gayrimüslim tehdidini ortadan kaldırma planları, yerel eşrafın gayrimüslim komşularını ortadan kaldırma ve servetlerine el koyma planlarıyla uyumluydu.

Sosyolojik olarak, Ermenileri ve Süryanileri yok etmek amacıyla kurulan çeşitli yerel milisler ve ölüm mangaları, devlet ile yerel topluluklar arasında güçlü yeni bağlar yarattı. Aynı zamanda bir kültürü de sağlamlattı

Anadolu'daki sınır topraklarıyla ilişkili olarak yeni cumhuriyet içindeki şiddet (Üngör 2011).

Topyekûn bir savaşın karanlık gölgesi altında, 1913'te askeri bir darbeyle iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) milliyetçi hükümeti, devlet eliyle uygulanan şiddet ve direnen ya da Türkleştirilmesinin imkânsız olduğu düşünülen grupların geniş çaplı zorla yerlerinden edilmesi yoluyla ülkenin 'Türkleştirilmesi' programını yoğunlaştırdı (Şeker 2007). Bunlar çoğunlukla Hıristiyan Ermeniler ve çeşitli mezheplerden Süryanilerdi. 1878 Berlin Antlaşması'ndan bu yana, kültürel özerklik ve Kürt ve Kafkas aşiretlerinin tacizine karşı devlet garantili özgürlük talepleri için en azından kağıt üzerinde Büyük Güç desteğine

sahiptiler. Ancak bu korumayı elde etmenin imkansız olduğu kanıtlandı ve bir süre sonra Hakkarili Süryaniler yetkililere şikayette bulunmayı bile bıraktılar çünkü bunu yapmak sadece işleri daha da kötüleştiriyordu (Hezell ve Margoliuth 1913: 205-7). Bunun yerine, Osmanlı'nın Anadolu'nun Hıristiyan nüfusunu değiştirme projesi, şehirli rakiplerinin zenginliğini ele geçirmeyi ve Hıristiyan köylülerin çiftlik arazilerine el koymayı uman yerel Müslüman eşrafın arzularına çok iyi uyuyordu. Bu durum, yerel dini liderlerin gayrimüslim cemaatin statüsünü düşürme arzularıyla da bağlantılıdır. Yerel eşraf ise, ortada hiçbir kanıt olmamasına rağmen, Hıristiyanları tam anlamıyla isyanın eşiğindeki düşmanlar için casusluk yapmakla suçlayarak ulusal şüpheleri yineledi.

Katliamların ve sürgünlerin hemen ardından Müslüman mülteciler kapalı evlere ve çiftliklere yerleştirildi. Belki de Anadolu'da ilk kez, taşralı elitleri merkezi bir devlet projesi için seferber etmek mümkün oldu. Ekonomik ve dini motiflerin birleşimi, yerel elitler ile siyasi yapıları arasındaki bağı derinleştirdi ve böylece yüksek memurlara karşı geleneksel güvensizlikleri geçici olarak etkisiz hale geldi. Bu durum en açık şekilde Mart 1915'te yerel seçkinlerin ısrarıyla atanan Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in durumunda görülmektedir. Şehrin güçlü Pirinççizâde aşiretinin elindeydi ve bu aşiret onu Ermenilere olduğu kadar Süryanilere de saldırmaya ikna etmişti (Üngör 2011: 61-5; Kieser 2002: 245-80). Pirinççizâdelere Feyzi'ye göre tekrarlanan faillerdi: Arif belediye başkanı olarak 1895 katliamlarını ve bir Ezidi aşiretinin yok edilmesini organize etmişti; oğlu Feyzi onun rolünü devraldı ve yerel Ermeni ve Süryanilerin katliamlarını organize etti. Her ikisi de yerel İttihat ve Terakki kulübüne katılmış ve ulusal meclis delegesi olmuşlardır.

Ulusal ve yerel çıkarların bu şekilde bütünleşmesi, Hıristiyanları neredeyse tamamen ortadan kaldıran soykırım faaliyetlerinin o zamana kadar eşi benzeri görülmemiş bir şekilde genişlemesini mümkün kıldı. Savaştan sonra, merkez ve çevre arasındaki geleneksel çıkar çatışması yeniden başladı, özellikle de Kürdistan'da. Ancak yukarıda bahsi geçen Feyzi, yeni Kemalist hükümette bakan oldu (Üngör 2011).

Sarmal Bir Çatışma

Yirminci yüzyılın başında Doğu Anadolu'daki etnik gruplar arası savaşın düzeyi konusunda bazı görüş ayrılıkları vardır. Hakkari dağlarındaki Süryani aşiretleriyle yakından çalışan Anglikan papaz W.A. Wigram, şiddetin benzersiz bir şekilde arttığını rapor etmiştir. Ona göre, Kürt aşiretleri artık aşiret savaşlarının yazılı olmayan ahlaki kurallarına uymuyor ve giderek daha ölümcül hale geliyorlardı. Asurlu kabile üyeleri ona dinler arası çekişmenin giderek daha acımasız boyutlara ulaştığını anlattılar. Gruplar arasındaki savaşlar

. . bir nesil önce hiçbir şekilde tahammül edilemez değildi ... silahlar yaklaşık olarak eşitti; ve Hıristiyanlar, sayıca az olsalar da, savunmak için güçlü mevkilere sahiptiler ve Asur kanından gelen erkeklerin olması gerektiği gibi iyi savaşçı bir soydan geliyorlardı. Böylece, [Sultan] Abdülhamid'in zamanına kadar, taraflar genel olarak oldukça eşitti; ve nesiller boyu süren 'çapraz akıncılık', bu konuda 'İstedığınızı alın, ama bıraktıklarınıza zarar vermeyin; ve kadınlara dokunmayın' şeklinde özetlenebilecek bir anlayış geliştirmişti.

Böylece hayvanlar, halılar ve diğer ev eşyaları ve tabii ki silahlar da adil bir şekilde alınabiliyordu. Ancak ev yakılmamalı, ekinlere ve sulama kanallarına dokunulmamalı, centilmen bir haydut mısır deposunu rahat bırakmalıydı.

Birkaç yıl öncesine kadar bir aşiret köyü basıldığında kadınlar asla taciz edilmezdi. Ve bu o kadar iyi anlaşılıyordu ki, onları korumaya bile gerek yoktu.

Son zamanlarda bu konuda işler daha da kötüye gitti. Artık kadınlara her zaman saygı gösterilmiyor; ve Kürtler arasında tüfeklerin serbestçe dağıtılması eski eşitliği ortadan kaldırdı. Bu, merhum Sultan 'Hamidiye' taburlarını kaldırdığında yapıldı; kısmen tahtını savunmak için, kısmen de belki Hıristiyanları itaat altında tutmak düşüncesiyle. Şimdi, sayısal oranlara mavzer ve çakmaklı tüfek arasındaki farkın getirdiği ek handikap eklendiğinde, durum imkansız hale gelir; ve denge o zamandan beri sürekli olarak Hıristiyan

kabilelerin aleyhine eğilmiştir. (Wigram ve Wigram 1914: 167-8)

İngiliz arkeolog ve daha sonra hükümetin Irak konusundaki ünlü danışmanı Gertrude Bell, 1909 yılında Diyarbakır'dan geçerek toplumlar arası gerginliğe dikkat çekmiştir. Annesine şöyle yazmıştır:

[Hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından hissedilen gergin endişe - her biri diğerinin ilk fırsatta kendisini öldürmek istediğine inanıyor- başlı başına büyük bir tehlike ve Diyarbakır'da birbirlerini boğazlamaları için çok az şeye ihtiyaç var. Orada bulunduğum üç gün boyunca Diyarbakır'da imparatorluğun farklı bölgelerinde, çarşılarda sürekli olarak dolaşıyordum. Doğru olup olmadıklarını bilmeme imkan yok ama her yeni hikayeden sonra insanlar evlerine gidip tüfeklerini parmaklıyorlardı.¹

Tüm yabancı gözlemciler arasında çok azı sınır bölgelerindeki çatışma düzeyini küçümsüyor. Bölgede uzun süre deneyim sahibi olanlar - misyonerler ve yabancı konsoloslar başta olmak üzere - kabile savaşlarının Hıristiyan topluluklar üzerindeki yıpratıcı etkilerini vurguladılar. Günlük yaşamın gerginlik, güvensizlik ve savunmacı düşünme ihtiyacı ile karakterize olduğu konusunda herkes hemfikirdir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Diyarbakır vilayeti giderek artan acımasız şiddet olaylarına sahne oldu. Basit küçük çaplı sığır hırsızlıkları, binlerce aşiret mensubunun büyük Osmanlı ordularına karşı saf tuttuğu tam teşekküllü savaşlara dönüştü.

Savaşlar, yeni toprakları emirlerin kontrolü altına almayı ve aynı zamanda rakip aşiretleri tamamen savunmasız hale getirmeyi amaçlıyordu. Burada birkaç faktör rol o y n u y o r d u: Birincisi, bazı yerel Kürt şeflerinin komşularını fethederek ya da zorlayarak geniş emirlikler kurma hırsıydı.

Diğeri ise Osmanlı liderliğinin daha önce kendi kendini yöneten Kürdistan emirliklerini doğrudan hükümet kontrolü altına alma çabasıydı. Kürt emirleri ile Osmanlı yetkilileri

arasındaki güç dengesi zamanla değişti, ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren hükümet bölge üzerindeki hakimiyetini sıkılaştırdı ve Hamidiye adı verilen düzensiz süvarileri oluşturarak bazı aşiretlerin sadakatini satın almayı başardı. Merkezi hükümet ile hırslı bir Kürt prensi arasındaki belirleyici çatışma, Bohtan Emiri Bedir Han'ın Dicle Nehri'ndeki bir adada bulunan ana şehri Cezire-ibn-Ömer'den (şimdiki adı Cizre) yönettiği yeni bir aşiret federasyonu kurmasıyla başladı.

Komşu Hakkari Emirliği, bir tarafta çoğunluğu oluşturan Kürtler ile diğer tarafta çoğunluğu oluşturan Süryaniler arasında bölünmeye yol açan tartışmalı yeni emir seçiminin ardından kargaşa içindeydi. Bedir Han, tartışmalı veraset meselesini işgal için bir bahane olarak kullandı. O zamana kadar, Asur aşiretlerinin dini ve seküler lideri olarak Mar Şimun'un her zaman Hakkari'nin Müslüman emirinin ikinci adamı olduğu ve onun yokluğunda hüküm sürdüğü söyleniyordu. 1843'teki ilk istila sırasında Asurlu dağlılar katliam için seçildi ve bir misyonerin 'imha savaşı' olarak gördüğü olayda tahminen yedi ila on bin kişi öldürüldü ('Letter of Dr. Grant' 1843: 434). Bedir Han bağımsız bir devlet kurmaya hazırlanıyor gibi görünüyordu. Bir tüfek ve mühimmat fabrikası kurdu, bir ordu oluşturdu ve hatta kendi parasını bastırdı. Onu yenmek için gönderilen bir Osmanlı ordusu Cizre ve çevresindeki birkaç ağır savaşta oldukça zorlandı, ancak sonunda 1847'de teslim oldu. Yine de birçok Varisler, bölgeyi çevreleyen toprakların çoğunda nüfuz sahibi olmaya devam etmiş, her fırsatta isyan etmiş ve Kürt milliyetçi hareketini başlatmıştır (Hakan 2007; Aprim 2006; Jwaideh 2006).

Bedir Han'ın kontrol altına alınmasından sonra diğer Kürt savaş ağaları onun yerini doldurmak için mücadele etti, ancak çoğu nadiren uzun süre iktidarda kaldı ve kontrol ettikleri bölgeler genellikle küçüktü. Osmanlı ordusu modernleşmişti ve Kürt güçlerini bir meydan savaşında yenebilirdi. Kürt liderliği için rakipler arasında, 1855'te o zamanlar ağırlıklı olarak Hıristiyan olan Tur Abdin'i işgal eden Êzdan Şêr de vardı. Bir Süryani aile tarihi, bu istilaları yukarıda alıntılanan Wigram ile neredeyse aynı terimlerle anlatmaktadır. Kürt aşiret mensupları 'Süryani halkını vahşice öldürmüş, köleleştirmiş, evsiz bırakmış,

mallarına tecavüz etmiş ve evlerini yıkmıştır'. İstilacılar 'yeşil ve kuru' ekinleri yakmış, evleri yıkmış, kadın ve çocukları kaçırmışlardır. Asurlular kendilerini savunmaya çalıştılar, ancak yenildiler ve Bohtan kabileleri yaklaşık otuz yıl boyunca Tur Abdin'i tahrip etmeye devam ettiler (Safar ca. 1970). 1877'de, devam eden Rus-Türk savaşının arka planında, Bedir Han'ın iki oğlu emirliği yeniden canlandırmaya çalıştı. İsyan ettiler ve yaklaşık sekiz ay boyunca ellerinde tuttıkları Mardin, Midyat ve Nusaybin kasabalarına kadar uzanan geniş bir bölgeyi işgal ettiler (Bruinessen 1992). Hükümet General Şevket Bey komutasında bir ordu gönderdi ve Şevket Bey gayrimüslimlerden yerel destek istedi ve aldı. Bu belki de ilk kez gayrimüslimlerin merkezi hükümetin Kürt aşiretlerine karşı yürüttüğü politikayı desteklemesiydi. Savaşçılar, gözcüler ve danışmanlar sağladılar ve bu da önemli bir kaynak olduğunu kanıtladı. Osmanlılar top ve ağır silahlar getirdiler. Kürtlerin yenilgisinden sonra sultan, Midyat'ın önde gelen Süryani ailesi Safarları sadakatlerinden dolayı onursal paşa unvanıyla ödüllendirdi. Safar ailesinin genç oğlu Hanne, Osmanlıca bilen az sayıda kişiden biri olarak Osmanlı generalinin danışmanı olarak görev yaptı. Hanne, 1915 soykırımında ölene kadar Tur Abdin'in Süryanileri ile hükümet arasındaki ana bağlantıyı sağladı ve hatta Kürt aşiret konfederasyonu içinde bir figür haline geldi. Hükümetin sadık destekçileri olan Safarlar, yetkililer Süryanilere karşı cephe alıp Temmuz 1915'te Midyat'ı kuşattığında şaşkırdılar.

Artan yerel şiddet olaylarında yeni bir dönüm noktası 1877-78 Türk-Rus savaşının ardından. Bu savaşta hükümet, Kafkasya cephesinde savaşmaları için Kürt aşiret üyelerine güvenmenin güvenli olacağı konusunda yeterli kontrole sahip olduğunu düşünüyordu. Eğer Kürtler gönüllü olurlarsa, son teknoloji Martini-Henry tüfekleriyle (gedikten doldurulan tüfekler) donatılacaklardı. Savaşın sonra bu tüfekleri geri vermeleri istendi ama bu nadiren gerçekleşiyordu. Böylece, en güçlü Kürt aşiretleri artık daha modern silahlara ve askeri operasyon deneyimine sahipken, Asurlular ev yapımı çakmaklı av tüfekleriyle yetinmek zorunda kaldı. Kürt emirlerinin otoritesi yıkılmış olabilir ama onların yerine Kürt *şeyhleri* seküler konularda bile yeni bir lider tipi olarak yükseldi (Bruinessen 1992; McDowall 1996). Şeyhler genellikle popüler sufi tarikatlarıyla da bağlantılı dini liderler olduklarından,

geleneksel rollerini geniş bir takipçi kitlesini harekete geçirmek için kullanabiliyorlardı. Bu durum Kürtler ve Hıristiyanlar arasındaki aşiret savaşlarına dini farklılıkları da dahil ederek dini sınırlar konusunda işbirliğini zorlaştırdı.

Kırsal kesimde şeyhler ve müritleri bazen Hıristiyan köylerini yağmalıyor, topraklarına ve sürülerine el koyuyorlardı. Bir şeyhin, taşlarını kendi evini inşa etmek için kullanmak üzere bir kiliseyi yıktığı bilinmektedir (Yarman 2010; Astourian 2011).

Hamidiye Alayları

Osmanlı'nın seçilmiş Kürt aşiretlerini sadakate bağlama politikasındaki önemli bir yenilik, 1882'de düzensiz süvari alaylarının kurulmasıydı (Klein 2011). Padişaha sadakat karşılığında bu seçilmiş aşiretler özel ayrıcalıklara sahip oldular. Sultan Abdülhamid'in kişisel koruması altında oldukları için *Hamidiye* alayları olarak adlandırıldılar. Bu alaylar büyük ölçüde rahatsız edici bir faktör oldu ve şiddet kültürünün yaratılmasında belirleyici rol oynadı. Askeri alaylar olarak sivil otoritenin ve adalet mahkemelerinin dışındaydılar, ancak düzensiz birlikler olarak normal askeri disiplin biçimlerinin de dışındaydılar. Böylece kendi bölgelerinde cezasız kalabiliyor ve ne kadar çirkin davranırlarsa davranırlar asla mahkemeye çıkarılmıyorlardı. Hem Hıristiyanlar hem de diğer Kürt aşiretleri için bir bela haline geldiler.

Güçlü Hamidiye kuvvetleri Diyarbakır vilayetindeki Hıristiyanların durumunu etkiledi. Bir tarafta, Viranşehir'de bulunan İbrahim Paşa liderliğinde üç alaya sahip *Milli* konfederasyonu vardı. Doğu tarafında, Cizre civarında Mustafa Paşa liderliğindeki *Miran* konfederasyonu iki alaya sahipti. Buna ek olarak, Siverek'te yaşayan *Karakeçi*, *Kiki-Kikan* ve *Bucaklar* gibi tek bir alaya sahip birkaç küçük aşiret daha vardı. Hepsi sultana bağlılıklarını ifade etseler de, bu durum aralarındaki sürekli kan davalarını engellemedi. Aşiret savaşları patlak verdiğinde, saldırganlığın ağırlığı düşman aşiretin koruması altındaki Hıristiyan

köylerini yakmaya ve yağmalamaya yöneliyordu. Bir Fransız konsolosu aşiret savaşlarının yıkıcı etkisine tanıklık etmiştir.

Vilayetin Hıristiyan nüfusunun, özellikle de kırsal kesimde yaşayanların içinde bulunduğu içler acısı durumu tarif etmem çok zor. Sonuna kadar ezilen, malları ellerinden alınan bu insanlar, bölgelerindeki Kürt ağa ve beylerinden bir tür koruma elde edebilmek için bu insanlar için çalışmaya ve köleliğin en ağır koşullarını kabul etmeye zorlanıyorlar. Buna rağmen, korunmaları için çok fazla bedel ödüyorlar ve yine de misilleme yapmak istediklerinde birbirlerinin fellahlarını - yani Hıristiyanları - öldürmek ve yağmalamaktan başka yapacak bir şey bulamayan Kürt şefler arasındaki rekabetin en sık kurbanları oluyorlar.²

Mağdur olan Süryaniler savunma inşa etmeleri gerektiğinin bilincindeydi. Bu adımlardan biri, Kürt liderlerle patron-müşteri ilişkisi içinde ittifak kurmaktı. Bu elbette liderin aşiret kavgalarına karışmak anlamına gelebilirdi. Gayrimüslimlerin Kürtlerle birlikte savaştığına dair ihbarlar var. Diyarbakır'daki konsolos 1904'te şöyle yazıyordu:

Bu yılın başından beri Beşiri ve Midyat kazaları, orada yaşayan birçok Kürt aşireti arasındaki çekişmeler nedeniyle umutsuz bir durumdadır . . . Orada yaşayan Hıristiyanlar ve Ezidiler, Babıali'ye, Hükümeti büyük sıkıntıya sokabilecek yıkıcı unsurlar olarak gösterilmiş ve ihbar edilmişlerdir. Ermenilerin, Yakubilerin ve Ezidilerin durumunun, vilayetin Kürt aşiretleri arasında dağılmış olan diğer Hıristiyanlardan çok farklı olduğunu bilmemenize izin vermemeliyim: sonuncular en acımasız köleliğe indirgenirken, Beşiri ve Midyat'tan gelenler Müslümanlarla eşit olma ayrıcalığına sahiptir.³

Bu, ağalarını takip etmek, onların davalarını üstlenmek ve hatta kabile savaşlarında onlara yardım etmek zorunda oldukları anlamına geliyordu (Joseph 2000: 111).

1895-96 Pogromları: Süryaniler ve Kürtler Arasındaki İlişkiler

Halkın Hıristiyan karşıtı duyguları 1895-96 yıllarında Doğu Anadolu'da yaygın katliamlarla patlak verdi. Pogromların salgın gibi yayılması ve kamu görevlilerinin kışkırtmalara katılması, güçlü yerel Müslümanlar arasında Hıristiyanları hedef alma konusunda bir dereceye kadar fikir birliği olduğunu göstermektedir. Hükümetin bir şekilde işin içinde olduğunu varsaymak makul görünüyor; yabancı ülkelerin büyükelçileri kesinlikle buna inanıyor ve hükümetlerine gönderdikleri raporlarda bunu yazıyorlardı. Diyarbakır'da, Pirinççizâde ailesine mensup olan Belediye Başkanı Arif kesinlikle kışkırtıcılardan biriydi. Diplomatlar, ayaklanmaların önceden belirlenmiş bir saatte ve verilen bir işaretle başladığını kaydetti. Daha sonra Sultan'ın hükümeti bir örtbas operasyonuna katılmış ve failerin peşine düşmekte pasif, mağdurlara yardım etmekte ise ihmalkâr davranmıştır.

Fransız konsolos, 'Ermeni Sorunu' olarak adlandırılan şeyin aslında evrensel bir Hıristiyan boyutu içerdiğini bildirmiştir.

Bu durum Ermeni, Keldani, Suryani ya da Rum olsun, ırk farkı gözetmeksizin tüm Hıristiyanları etkilemektedir. Bu, bazılarının gücüne ve diğerlerinin zayıflığına dayandığı için daha da amansız olan dini bir nefretin sonucudur. Hatta 'Ermeni meselesinin' bu konuya yabancı olduğunu bile söyleyebiliriz, çünkü eğer Ermeniler gerçekten de en kötü muameleye maruz kalanlarsa, bunun nedeni sayıca en fazla olmaları ve maruz kaldıkları zulmün kamu güvenliği için gerekli bir baskı biçimi olarak gösterilmesinin kolay olmasıdır.4

Kasım 1895'te Diyarbakır'da çarşıların ateşe verilmesiyle ölümcül etnik ayaklanmalar patlak verdi. Çeteler esas olarak büyük Ermeni cemaatine saldırdı, bin kişi öldü ve iki bin dükkan tahrip edildi. Ancak farklı mezheplerden 167 Süryani de hayatını kaybetti, 89 evleri yağmalandı ve 308 dükkan yağmalanıp yakıldı (Meyrier 2000: 134-5).

Burada yeni olan, yıkımın sadece kırsal kesimdeki çiftçileri değil, önemli kentsel ticari

işletmeleri de vurmuş olmasıdır. Bu haliyle 'ölümcül etnik isyan' olarak adlandırılan olaya benzemektedir. Bunun tanımı 'bir etnik grubun sivil üyeleri tarafından başka bir etnik grubun sivil üyelerine yönelik, kurbanları grup üyelikleri nedeniyle seçilen, yoğun, ani ancak plansız, ölümcül bir saldırı' şeklindedir. Bu nedenle etnik ayaklanmalar çeşitli şekillerde "toplumsal", "ırksal", "dinsel", "dilsel" veya "kabilesel" olarak adlandırılan karışıklıklarla eş anlamlıdır' (Horowitz 2001: 1).

Hıristiyanlar ve Kürtler 1908 Jön Türk devrimi haberlerine farklı tepkiler verdi. Yeni yöneticilerin Abdülhamid'in İslamcı Hıristiyan karşıtı duyguları körüklemesini durdurması bekleniyordu. Süryaniler, yeni hükümetin gayrimüslimlere tam Osmanlı vatandaşlığı verilmesine ilişkin yerine getirilmemiş vaatlerin yakında gerçekleşeceğini ima eden açıklamalarını memnuniyetle karşıladı. Bu, devrimin cazibesinin bir parçasıydı ve gayrimüslimlerin siyasi katılımı için kapıyı sonuna kadar açıyor gibiydi. Ancak Hamidiye alaylarına sahip Kürtler artık kendilerini sultanın himayesinden yoksun buldular ve güç ve nüfuzlarını kaybetmekten korktular ve birçoğu isyan etti. Kürt şeyhleri devrime seküler doğası nedeniyle karşı çıktılar ve geleneksel din savunusunu yeni bir milliyetçilik dozuyla birleştirdiler (Jwaideh 2006: 301-5). Soykırım şiddetiyle karşılaşan ilk gayrimüslim gruplardan biri Viranşehir çevresindeki Ezidiler olmuştur. Diyarbakır eşrafı ve siyasetçileri 1909'da onlara karşı bir yok etme kampanyasını destekledi (Kaiser 2013: 207-20). Bir dizi Kürt proto-milliyetçi isyanı başladı ve Asuriler sık sık bu olaylara karıştı. Embriyonik Süryani basını, 1908'den bu yana şiddet olaylarındaki kaotik artışı yorumladı. Harput'ta 1909'dan beri yayınlanan *Mürş id-i Âsûriyûn* (Süryanilerin Rehberi) çatışmaları özerklik için yeniden harekete geçen Kürt şeflerine bağlıyordu. Hasankeyf'teki bir muhabirden gelen mektupta civardaki köylerin ve manastırların yağmalandığı anlatılıyor ve 'hükümetin olmadığından' şikâyet ediliyordu (Trigona- Harany 2009: 143-5). Jön Türkler, kaosu üstesinden gelmek için başlangıçtaki çok kültürlü duruşlarını kısa sürede terk ettiler ve özellikle 1913'te İttihat ve Terakki kliğinin yönetimi ele geçirmesinden sonra giderek daha fazla Türk milliyetçisi oldular. Türk ideologlar milliyetçiliklerini İslamcılıkla birleştirme eğilimindeydiler (Haniog̃ lu 2008: 187-8; Landau 1995). Süryani halkları, radikal Türk ve Kürt ulusal duygularına

yanıt vermekte büyük zorluklar yaşadı. Gafil avlandılar ve çeşitli dini mezhepler arasında bağ kuramadılar (Gaunt 2013: 317-33).

Kürt-Asuri ilişkilerinin modern öncesi tarihi, Kürtler ve Asuriler arasında yüksek derecede bir entegrasyon olduğunu göstermektedir. Komşuydular, birbirlerine bağımlıydılar ama istikrarlı ve uyumlu ilişkileri dışlayan bir kısır döngü içindeydiler. Bu bütünleşme barışçıl değildi; aksine doğrudan şiddet, baskın, kadın kaçırma ve tecavüz, rehin alma, sığır çalma, soygun, yağma, köylerin yakılması ve kronik bir huzursuzluk halinin damgasını vurduğu bir dünyaya yol açtı.

Soykırımında Şiddetin Doruk Noktası

Süryaniler ve Kürtleri iç içe geçiren karmaşık yapılar Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük ölçüde bozulmuş ve soykırım ve Kürtler ile Hıristiyanlar arasında neredeyse kalıcı bir çatlağa neden olmuştur (Gaunt 2012: 241-66). Bu ayrılık 1915'e dair farklı anılarda bile kendini göstermektedir (Biner 2010). Bu kırılma muhtemelen Türkiye'nin iç siyasetindeki yeni bir faktöre bağlanabilir. Radikal hükümet politikası Hıristiyanları zorla yerlerinden etmeyi hedeflemiş ve siyasi amaçlı soykırımın ilk örneklerinden birine dönüşmüştür (daha fazlası için bkz. Gaunt 2006).

Kürt-Asuri sadakat bağlarının zayıflamasına rağmen, Asurilerin hayatta kalma şansı Ermenilere göre biraz daha yüksekti. Bunun birkaç nedeni vardı. Bunlardan biri coğrafya ile ilgiliydi. Asurlular çoğunlukla Ermeni çekirdek bölgelerinin güneyinde yaşıyorlardı. Ne zaman Ermenilere yönelik katliamlar ve tehcir başladı, bazıları Asur topraklarına kaçtı ve olanları anlatabildi. Bu durum Asurlulara savunma hazırlıklarına başlamak için küçük bir fırsat verdi. Ayrıca Hakkari'deki Süryaniler kaçabilecekleri İran sınırındaydı ve Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerindeki Süryani ve Keldanilerin bir kısmı daha güneydeki komşu Arap vilayetlerine kaçabilirdi. Dominiken rahip Jacques Rhétoré, Diyarbakır vilayetinin tamamı

için nüfus kaybına ilişkin istatistiksel tahminlerini, hesaplamasını yaptığı 1916 yılına kadar tamamlamıştır. Gregoryen Ermeniler için kayıpların orijinal nüfusun yüzde 97'si, Ermeni Katolikler için ise yüzde 92'si olduğunu tespit etmiştir. Süryani Ortodokslar için kayıplar yüzde 72 ile biraz daha azdı. Mardin bölgesini incelediğinde, Süryani Ortodoksların nüfus kaybının yüzde 57 olduğunu tespit etmiştir (Rhétoré 2005: 136-8).⁵ Bu rakamlar, Süryani nüfusun yok edilmesinin aşırı olmasına rağmen, yine de Ermeniler kadar büyük olmadığını göstermektedir.

Gündelik şiddetin hüküm sürdüğü bir topluma alışkın olan pek çok Süryani, öz savunma kurarak tepki gösterdi. Sürpriz saldırılar dışında bu genellikle işe yaradı. Şehirlerde Süryaniler, yetkililerden gelen ve hedefin sadece Ermeniler olduğu yönündeki dezenformasyona güvenme eğilimindeydi. Ancak insanların geleneksel olarak tüm yetkililere güvenmediği kırsal kesimde, Süryaniler savunma yapıları kurdular ve küçük köylerden ve mezralardan insanlar Ayn-Wardo ve Azakh gibi savunulabilir yerlere akın ettiler.

Ancak Kürtler bile Süryani müşterilerini terk etmeleri için hükümetin baskısı altında kaldı. Yerel Kürt aşiretleri büyük ölçüde hükümet tarafından başlatılan ve yönetilen Hıristiyan karşıtı bir politikaya kapıldı.

Bu durum tarafsız kalmayı neredeyse imkansız hale getirdi. Ölüm mangası milisleri Diyarbakır, Cizre, Mardin ve Nusaybin'deki şehirli Müslümanlar arasından seçildi. Onlara üniforma ve askeri silahlar verildi ve birlikler bir subay tarafından yönetildi. Genellikle küçük bir köyün katliamını tek başlarına gerçekleştirebiliyorlardı. Ancak büyük bir köyde ya da direniş bekliyorlarsa, koordineli bir saldırı düzenlemeden önce göçebe aşiretlerden savaşçıları belirli bir tarihte belirli bir yerde toplamaya çağırırlardı. Böyle bir çağrıdan kaçınmak zordu. Diyarbakır valisi, valinin kişisel suikastçıları olmaları halinde affedilen kanun kaçağı eşkıyaları arayıp bulmak ve silah altına almak için elinden geleni yapardı (Demirer 2008: 77-87; Aktar ve Kırmızı 2013: 289-323).

Hıristiyan nüfusu ortadan kaldırma planlarının haberi geldiğinde, hükümete sadık Kürt konfederasyonlarının buna karşı çıkması imkansızdı. Böylece, İbrahim Paşa'nın liderliğinde koruma görevleriyle ünlü olan Milliler, oğlunun liderliğinde katliamlara katıldı. Armale [1919] 1970: 283; Berré 1997: 93). Aynı durum, Süryani alt bölümleri ve Midyat Hıristiyanlarıyla yakın ilişkileri olmasına rağmen *Dekşuri [aşireti]* için de geçerliydi. Ancak hükümete muhalif *Heverkan* konfederasyonunun liderleri müşterilerini koruyacaklarına söz verdiler. Böylece Çelebi Ağa, Alike Bate, Sarokhano ve Sarohan aileleri tarafından yönetilen şubeler, Süryanilere savunulabilir köylere kadar eşlik ederek yardım etti ya da onları kendi köylerinde sakladı. Ancak bir kol başlangıçta verdiği yardım sözünden döndü ve bu kol Nusaybin'in doğusunda Hasan Haco tarafından yönetiliyordu. G örünüşe göre yetkililer tarafından ya katılması ya da cezalandırılması için baskı görmüştü. Tur Abdin'de Süryanileri koruyan diğer şefler Kurtak aşiretinden Haco ve Dayran aşiretinden Musa Fatme'dir (Gaunt 2006: 211, 240, 271). Ermeniler Dersim Kürtleri ve Sincar Ezidileri arasında sığınak bulmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra, hayatta kalanların ve mültecilerin çiftliklerine dönmeleri neredeyse imkansızdı, ancak savaş öncesi bir isyana karıştığı için savaşı hapiste geçiren *Heverkan* Çelebi Ağa, Süryanilerin Boqusyono, Mizizah ve Zaz köylerindeki topraklarına dönmelerine yardımcı oldu. 1915'teki soykırım gibi bir felaket bile Diyarbakır'daki Süryaniler ve Kürtler arasındaki bağları tamamen koparamadı. Ancak bir daha asla aynı istikrar ve güven seviyesine ulaşamadılar.

Sonuç

1915'teki toplu katliam ile önceki şiddet olayları arasında büyük bir fark vardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Hıristiyan karşıtı saldırılar ya kabileler arası savaşın bir yan etkisi ya da kısa süreli yerel pogromların hedefiydi. Ancak, Birinci Dünya Savaşı sırasında toplu katliamlar, yerel örgütlerden oluşan ayrıntılı bir ağ tarafından gerçekleştirilmiş ve Arap vilayetlerinin kuzeyindeki neredeyse tüm ülkeye yayılan sistematik bir katliam olmuştur. Bu, hedeflenen kurbanların çok azının hayatta kalmasını sağlamak için temizlik operasyonlarını

da içeriyordu. Yüz binlerce kişinin öldürüldüğü toplu katliamın ana bölümü Mayıs-Ekim 1915 tarihleri arasında gerçekleşti. Ancak 1916'da ikinci bir soykırım dalgası gerçekleşti ve çöl yakınlarındaki toplama kamplarına yerleştirilen insanların yanı sıra memleketlerinde kalmalarına izin verilen kişiler ve tehcir arabalarından kaçan başıboşlar da hedef alındı. Savaşın sonunda yaklaşık 250.000 Süryani ve bir milyondan fazla Ermeni ölmüş ya da kaybolmuştu.6 Mülteciler nadiren geldikleri yerlere geri dönebildiler.

David Gaunt, İsveç'in Stockholm kentindeki Södertörn Üniversitesi Baltık ve Doğu Avrupa Çalışmaları Merkezi'nde tarih profesörüdür. Doğu Avrupa ve Orta Doğu'da azınlıklara yönelik etnik ve dini motifli şiddet üzerine geniş çaplı yayınlar yapmıştır. Ermeni ve Süryani soykırımları üzerine yazdığı monografi *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri* (2006) adlı kitabı Türkçeye çevrilmiştir.

Notlar

1. Gertrude Bell'den annesine, 6 Haziran 1909, Gertrude Bell Arşivi, Newcastle Üniversitesi Kütüphanesi.
2. Diyarbakır'dan gönderilen diplomatik yazı, no. 2, 9 Ocak 1901, de Courtois'da alıntılanmıştır (2004: 141).
3. Fransız diplomatik yazısı, no. 10, 3 Haziran 1904, aktaran de Courtois (2004: 144-5).
4. Diyarbakır'daki Fransız konsolos yardımcısı, rapor no. 2, 9 Şubat 1895, aktaran de Courtois (2004: 101).
5. Daha fazla hesaplama için Gaunt'a (2006: 301-3) bakınız.

6. Genel araştırmalar şunlardır: Raymond Kévorkian (2006) ve David Gaunt (2006).

Bibliyografya

Aktar, A., ve A. Kirmizi. 2013. 'Diyarbakir 1915', *Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı* içinde. İstanbul: Hrant Dink Vakfı. 289-323.

Aprim, F. 2006. *Bedir Han'dan Saddam Hüseyin'e Süryaniler*. Verdugo City, CA. Pearlida Yayıncılık.

Armale, I. [1919] 1970. *Al Quosara fi nakabat an-Nasara*. Beyrut: n.p.

Astourian, S.H. 2011. 'Toprağın Sessizliğı: Agrarian Relations, Ethnicity and Power', R.G.

Suny, F.M. Göçek ve N.M. Naimark (eds), *A Question of Genocide: Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonunda Ermeniler ve Türkler*. Oxford: Oxford University Press 55- 81.

Berré, M. 1997. 'Massacres de Mardin', *Haigazian Armenological Journal* 17: 81-106.

Biner, Z. 2010. 'Acts of Defacement, Memory Loss: Ghostly Effects of the Armenian Crisis in Mardin, Southeastern Turkey', *History & Memory* 22(2): 68-94.

Bruinessen, M. 1992. *Ağa, Şeyh ve Devlet: Kürdistan'ın Toplumsal ve Siyasal Yapıları*.

Londra: Zed Books. de Courtois, S. 2004. *Unutulmuş Soykırım: Doğu Hıristiyanları, Son Aramiler*.

Piscataway, NJ: Gorgias Press.

Demirer, H. 2008. *Ha ver Delal: Emînê Perîxanê'nin Hayatı*. İstanbul; Avesta.

Fein, H. 1993. '1945 Sonrası Soykırımın Muhasebesi: Teoriler ve Bazı Bulgular',

Uluslararası Grup Hakları Dergisi 1: 79-106.

Gaunt, D. 2006. *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*. Piscataway, NJ: Gorgias Press. — 2012. 'Relations between Kurds and Syriacs and Assyrians in Late Ottoman Diyarbekir', in J. Jongerden and J. Verheij (eds), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*.

Leiden: Brill 241-266.

68

David Gaunt

— 2013. 'Failed Identity and the Assyrian Genocide', O. Bartov ve E.D. Weitz (eds),

Shatterzone of Empires: Alman, Habsburg, Rus ve Osmanlı Sınır Bölgelerinde Birlikte

Varoluş ve Şiddet. Bloomington: Indiana University Press. 317-333 Gerlach, C. 2006. 'Aşırı Şiddet Uygulayan Toplumlar: Soykırım Kavramına Bir Alternatif', *Soykırım Araştırmaları Dergisi*, 8(4): 455-71.

Hakan, S. 2007. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*.

İstanbul: Cumhurbaşkanlığı Arşivi.

Haniog˘ lu, M.S. 2008. *Geç Osmanlı İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*. Princeton, NJ: Princeton Üniversitesi Yayınları.

Harff, B. 2003. 'Holokost'tan Ders Alınmadı mı? 1955'ten bu yana Soykırım ve Siyasi Toplu Cinayet Risklerinin Değerlendirilmesi', *American Political Science Review* 97: 57-73.

Heazell, F.N., ve Bayan Margoliuth (eds). 1913. *Kürtler ve Hıristiyanlar*. Londra'da: Wells Gardner.

Horowitz, D.L. 2001. *Ölümcül Etnik İsyan*. Berkeley: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları.

Joseph, J. 2000. *Orta Doğu'nun Modern Süryanileri: Batı ile Karşılaşmalar Hıristiyan Misyonlar, Arkeologlar ve Sömürgeci Güçler*. Leiden: Brill.

Jwaideh, W. 2006. *Kürt Ulusal Hareketi: Kökenleri ve Gelişimi*.

Syracuse, NY: Syracuse Üniversitesi Yayınları.

Kaiser, H. 2013. 'Ezidi Aş ıretleri ve Ş ehirli Elitler', in Çengiz Aktar ed., *Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*. İstanbul: Hrant Dink Vakfı 123-140. — 2014. *Diarbekir Bölgesinde Ermenilerin İmhası*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kévorkian, R. 2006. *Le genocide des arméniens*. Paris: Odile Jacob.

Kieser, H.-L. 2002. 'Dr. Mehmed Reşid (1873-1919): A Political Doctor', in H.-L. Kieser and Dominik J. Schaller (eds), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*. Zürich: Chronos 245-280.

Klein, J. 2011. *İmparatorluğun Sınırları: Osmanlı Aş ıret Bölgesinde Kürt Milisler*.

Stanford, CA: Stanford Üniversitesi Yayınları.

Landau, J. 1995. *Pan-Türkizm: İrredantizmden İşbirliğine*. Bloomington: Indiana Üniversitesi Yayınları. "Dr. Grant'ın Mektubu 5 Temmuz". 1843. *The Missionary Herald* XXXIX, no. 11.

Levene, M. 1998. 'Modern Bir Soykırım Bölgesi Yaratmak: Ulusların ve Devletlerin Doğu Anadolu Üzerindeki Etkileri 1878-1923', *Holokost ve Soykırım Çalışmaları* 12: 393-433.

Mann, M. 2005. *Demokrasinin Karanlık Yüzü: Etnik Temizliği Açıklamak*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Mardin, S. 1973. *Religion, Society, and Modernity in Turkey*. Syracuse, NY: Syracuse Üniversitesi

Yayınları. — 2006. 'Merkez-Çevre İlişkileri: Türk Siyasetinin Anahtarı mı?' *Daedalus* 102(1): 169-90.

McDowall, D. 1996. *A Modern History of the Kurds (Kürtlerin Modern Tarihi)*. Londra: I.B. Tauris.

Meyrier, G. 2000. *Les Massacres de Diarbekir: Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896*. Paris: L'Inventaire.

Rhétoré, J. 2005. *Les Chrétiens aux bêtes: Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915*. Paris: Cerf.

Safar, S. (yaklaşık 1970). 'Sayfo Rabo: Majzarët Mëdyat wa Nakabat a,t T, or', Arapça yayınlanmamış el yazması, Mezopotamya Koleksiyonu, Södertörn Üniversitesi.

Şeker, N. 2007. 'Demographic Engineering in the Late Ottoman Empire and the Armenians', *Middle Eastern Studies* 43: 461-74.

Speitkamp, W. (ed.). 2013. *Gewaltgemeinschaften von Spätantike bis ins 20. Jahrhundert*.

Göttingen: V & R.

Sayfo Soykırımı: Anadolu Şiddet Kültürünün Zirvesi 69

Trigona-Harany, B. 2009. *1908'den 1914'e Osmanlı Süryânîleri*. Piscataway, NJ: Gorgias Press.

Üngör, U.Ü. 2011. *Modern Türkiye'nin Oluşumu: Doğu Anadolu'da Ulus ve Devlet, 1913-1950*.

Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Wigram, W.A. ve E. Wigram. 1914. *İnsanlığın Beşiği: Doğu Kürdistan'da Yaşam*.

Londra: n.p.

Yarman, A. 2010. *Palu-Harput 1878 - Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, Cilt 2*. İstanbul: Belge.

KAYNAK: LET THEM NOT RETURN *Sayfo - The Genocide against the Assyrian, Syriac and Chaldean Christians in the Ottoman Empire*. Edited by David Gaunt, Naures Atto and Soner O. Barthoma

Berghahn, Newyork-Oxford, Published in 2017 by Berghahn Books p 54-69